

***Meneer Vissers helse lijstjes:* een analyse van de literaire lijsten in de roman van Vestdijk**

Evelien Neven, KU Leuven

Samenvatting

Van de wekelijkse boodschappenlijst tot catalogi en woordenboeken: de lijst is in diverse contexten een handig hulpmiddel voor de organisatie van informatie. Bovendien vormt ze een elementaire beschrijvingstechniek. Ondanks de schijnbare eenvoud van de lijstconstructie, vertoont ze variabele formele en semantische karakteristieken en uiteenlopende functies.

Om literaire lijsten te lezen en te interpreteren, wordt een drieledig semiotisch model voorgesteld dat rekening houdt met de vormelijke, inhoudelijke en functionele diversiteit en met de ruimere narratieve context waarin de lijst is ingebed. Vervolgens wordt dat leesmodel toegepast op Vestdijks *Meneer Visser's Hellevaart* (1934).

De casestudy toont aan dat de lijst een multi-inzetbaar medium is dat een bijzondere samenhang vertoont wat betreft syntaxis, semantiek en pragmatiek. Ze kan in een compacte vorm zowel referentiële als narratologische informatie bevatten en zo invloed uitoefenen op onder meer de karakterisering, het tijdsverloop en het handelingenpatroon in de roman. Verder kan ze ideologische kennis verspreiden en zo een werkelijkheidseffect creëren of net tegengaan. De lijst zorgt er hoe dan ook voor dat de lezer nauwer betrokken geraakt bij de verhaalwereld.

Abstract

From the weekly shopping list to complex catalogues or dictionaries: the list is both an ubiquitous tool to organize information and an elementary technique for description. In spite of its seemingly simple structure, the list shows multiple formal, semantic and pragmatic characteristics.

To read and analyze those lists in a literary context, I am proposing a threefold semiotic framework that takes into account the narrative background in which the lists are embedded. Next, that reading model is tested in a case study on Vestdijk's *Meneer Visser's hellevaart* (1934).

The case study shows the list to be a multifunctional medium that car-

ries narratological information and influences characterization, spatio-temporal characteristics and plot. Furthermore it possibly contains ideological information in order to create or obstruct an effect of reality. The list in any case ensures readers to get strongly immersed in the storyworld.

Met *Meneer Visser's Hellevaart* (1934)¹ schreef Simon Vestdijk een psychologische roman zoals er op dat moment nog geen verschenen was in het Nederlandse taalgebied. De roman volgt een dag in het leven van Willem Visser, een notoire pestkop die zijn omgeving terroriseert met verbale plagerijen en gemene streken. Niet lang voor het verhaal zich afspeelt, liet Visser voor zijn plezier een optocht ter gelegenheid van Koninginnedag verstoren. In de verteltekst ziet het ernaar uit dat hem daarvoor de rekening zal worden gepresenteerd.

In navolging van Proust en Joyce legde Vestdijk zich toe op de nauwgezette beschrijving van het innerlijke leven van zijn hoofdpersonage, waarbij een duidelijke invloed van de psychoanalyse merkbaar is. De techniek van de stream-of-consciousness maakte van de roman niet alleen een controversieel boek, maar zorgde ook voor een grote hoeveelheid opsommende en lijstachtige passages. Bovendien vertoont het hoofdpersonage een opvallende voorkeur voor catalogi en inventarissen, zoals blijkt uit zijn verzameling encyclopedieën en zijn omgang met het strafwetboek. De lijstjes in de roman nemen verschillende vormen aan en oefenen variabele functies uit.

Een lijst in een narratieve tekst kan omschreven worden als een formeel georganiseerd blok van informatie, samengesteld uit een variabele set van elementen (Belknap, 2004, p. 15). Dat blok informatie kan zich manifesteren als een verticale of horizontale opeenvolging van één of meer items die zich onderscheiden van de narratieve achtergrond op een kwantitatieve (lengte) of een kwalitatieve manier (type van combinatie, herhaling, enzovoort). Mijn analyses zijn dus niet beperkt tot formeel of typografisch gemarkeerde verticale opeenvolgingen van items, maar betreffen ook lineaire opsommingen.

Een lijst is kortom een simpele, praktische en doeltreffende beschrijvings-techniek, die een set van leden in een paradigmatisch verband stelt en mogelijk (maar niet noodzakelijk) een decoratieve dimensie verleent aan de tekst als geheel. Hoewel een lijstje vooreerst een eenvoudige en handige tool is om

¹ Voor dit artikel maakte ik gebruik van de volgende editie: Vestdijk, S. (1978), *Verzamelde romans. Meneer Visser's hellevaart*. 's Gravenhage – Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.

gegevens snel en efficiënt te klasseren, blijkt het tegelijk een complex medium dat in een compacte vorm veel informatie verpakt.

Vanwege die verdoken complexiteit is er bij de analyse van literaire lijstjes een analysemodel nodig dat zowel de vorm en de inhoud, als de functie van de lijstvorm beschouwt. In wat volgt stel ik een algemeen leesmodel voor dat rekening houdt met de syntactische, semantische en pragmatische eigenschappen van de lijst. Dat model is algemeen toepasbaar en is dus geschikt om het multi-inzetbare medium van de lijst te analyseren in teksten uit verschillende literaire periodes en stromingen. Na de theoretische uiteenzetting pas ik mijn leesmodel toe op Vestdijks roman, waardoor de aard en functie van de lijstjes in *Meneer Visser's hellevaart* duidelijk zullen worden.

1. DE LITERAIRE LIJST: EEN ANALYSEMODEL

Het analysemodel dat ik voorstel, bestaat uit twee grote delen. Aangezien de lijstvorm steeds deel uitmaakt van de vertel- of personagetekst, is het belangrijk om eerst de narratieve context te bestuderen waarin de lijst is ingebed.

Na de analyse van de vertelstructuur en de tijdruimtelijke aspecten die de lijst omringen – en mogelijk bepalen of beïnvloeden – kan de lijstvorm zelf nauwgezet bestudeerd worden. De lijst wordt dan als autonome entiteit geanalyseerd, met aandacht voor de syntactische en typografische vormgeving en de semantiek van de inhoud. Ten slotte wordt ook de functie van de lijst in de narratieve context beschouwd.

1.1. NARRATOLOGISCHE ANALYSE

Een analyse van de ruimere narratieve context vormt dus de eerste belangrijke stap, nog voor de lijst of opsomming in detail bestudeerd wordt. Een narratologische analyse toont immers hoe de lijst is ingebed in het verhaalgeheel. De vertelstructuur helpt om te bepalen waar de lijst vandaan komt of welke stemmen er hoorbaar zijn. Ook de positie van de lijst ten opzichte van de rest van het verhaal wordt zo duidelijk. Verder bevatten lijsten vaak (impliciete of expliciete) informatie over personages en dragen ze zo bij tot hun (directe of indirecte) karakterisering. Wanneer een lijst behoort tot de personagetekst, onthult de manier waarop de lijst gepresenteerd wordt mogelijk karakteriserende informatie.

Ook de tijdruimtelijke aspecten van het verhaal kunnen getoetst worden aan de lijst. Allereerst kunnen de tijd en het tijdsverloop binnen de lijst vergeleken worden met die van de rest van het verhaal, bijvoorbeeld door de werkwoordstijden te bekijken. Daarnaast oefenen lijsten een tijdseffect uit: enerzijds kunnen ze het verhaal vertragen of stilzetten, anderzijds kunnen ze juist meer vaart brengen in het verhaal. Dergelijke lijsten filteren de ‘overbodige’ woorden en sommen enkel de naam- of werkwoorden op die nodig zijn om de scène of handeling te begrijpen. De lengte, de duur en het tijdseffect van de lijst oefent dus invloed uit op de verteltijd van het narratieve geheel. Ook de volgorde en de frequentie van de aanwezige items bevatten mogelijk relevante narratieve informatie.

1.2. DE LIJST IN DETAIL: VORM – INHOUD – FUNCTIE

Ik stel een drieledige semiotische analyse van de lijst voor. Allereerst bestudeer ik de vormelijke aspecten van de lijst, de uiterlijke kenmerken die visueel getraceerd kunnen worden. Daarna volgt de inhoud van de lijst en ten slotte komt de functie aan bod. Hoewel ik die verschillende stappen hier afzonderlijk voorstel, vertonen de formele, semantische en pragmatische aspecten van de lijst doorgaans veel samenhang of overlap. In de eigenlijke analyses zijn de verschillende stappen dus minder duidelijk afgebakend.

De analyse van de vorm bekijkt zowel de uiterlijke kenmerken van de lijst als geheel, als de syntactische relatie van de onderlinge items. Eerst en vooral kan een lijst voorkomen als een verticale opeenvolging van items, al dan niet formeel gemarkeerd met cijfers of *bullets*. Een dergelijke verticale vorm of formele markering zorgt doorgaans voor een onderbreking van de narratieve voortgang, omdat de lineariteit van het verhaal doorbroken wordt. Bovendien zijn verticale lijsten meestal gescheiden van de tekst door witregels, die de onderbreking benadrukken. Een lijst kan echter ook een horizontale vorm aannemen, waardoor ze visueel niet direct te onderscheiden is van de tekst. De items volgen elkaar immers lineair op, waarbij ze van elkaar gescheiden zijn door leestekens of voegwoorden. Beide ordeningsvormen kunnen typografisch gemarkeerd zijn, bijvoorbeeld door lettertypes of -groottes die afwijken van de overige tekst.

Vervolgens spelen de syntactische relaties en de grammaticale samenhang van de lijst een rol, inclusief de woordsoort(en) van de items en de manier waarop ze met elkaar verbonden zijn. Doorgaans bestaat een lijst uit een verzameling van afzonderlijke (gelijksoortige) woorden of constituenten met een

minimum aan grammaticale samenhang. De causale en andere verbanden tussen de items van een lijst zijn dus niet (altijd) grammaticaal gemarkeerd, maar blijven meestal min of meer op de achtergrond. Dat heeft mogelijk invloed op de volgende stap van de lijstanalyse, die zicht richt op de betekenis of semantiek. Het gebrek aan (causale) verbanden zorgt namelijk mogelijk voor onduidelijkheid of voor semantische dubbelzinnigheid. De interpretatie van de lijst is dan ook sterk afhankelijk van de wisselwerking tussen tekst, context en lezer (Belknap, 2004, pp. 3; xv).

Toch is een grotere graad van grammaticaliteit niet onmogelijk. Een lijst kan bijvoorbeeld deel uitmaken van een samengestelde zin, zoals wanneer een inleidende hoofdzin gevolgd wordt door meerdere voorwerpszinnen. De onderlinge verbanden tussen items kunnen bovendien vormelijk versterkt worden door de aanwezigheid van stijlfiguren zoals de anafoor of de alliteratie. Ook explicieter klank- en woordspel komt voor, in de vorm van assonanties, onomatopoeën en dergelijke. Die stijlingrepen produceren associatieve relaties, die veelal suggestieve of allusieve verbanden in de hand werken (Richardson, 2016).

Dergelijke associatieve verbanden behoren gedeeltelijk ook tot het inhoudelijke of semantische deel van de lijstanalyse. Allereerst speelt de semantiek van de afzonderlijke items een rol, maar ook de betekenis van de lijst als geheel en van haar verhouding tot de narratieve achtergrond is aan de orde. Doordat ze gegroepeerd zijn, kunnen items andere associaties oproepen dan wanneer ze afzonderlijk opereren. Sommige lijsten bevatten onderdelen die ogenschijnlijk niets met elkaar te maken hebben. Hun groepering in dezelfde lijst of opsomming zorgt echter voor een inherente samenhang. De vorm en volgorde van de items dragen, met andere woorden, al een vorm van betekenis in zich.

Die volgorde kan onder meer temporeel bepaald zijn (eerste tot laatste) of spatiaal (van boven naar onder, van links naar rechts). De lijst kan in volgorde van belangrijkheid zijn samengesteld of op basis van logische of ideologische (cultureel bepaalde) parameters. Verder komen er uiteraard ook lijsten voor die de indruk wekken ongeordend te zijn en die net het chaotische of onsystematische aspect centraal stellen (Fludernik, 2016, pp. 309-310).

Wat de inhoud betreft vertonen literaire lijsten een aantal terugkerende betekenis categorieën. Een lijst kan een verzameling acties of handelingen bevatten, of een reeks kenmerken bij elkaar voegen die de personages of ruimte karakteriseren of beschrijven. Verder kan een lijst culturele of ideologische

gegevens verspreiden en zo een ‘effet de réel’ (Barthes, 1968) opwekken (of net tegengaan). Ook kan ze argumenten bundelen in een betogende context.

Hier wordt meteen de overlap met het derde onderdeel van de analyse zichtbaar. Daarin staat het functionele en pragmatische aspect centraal: hoe functioneert de lijst binnen de verhaalwereld, hoe verwijst ze naar de externe wereld en welke mogelijke effecten oefent ze uit op de lezer? Ook binnen de verhaalwereld staan lijsten in dienst van kennisorganisatie en -overdracht. Ze kunnen immers de narratieve constructie ordenen en verduidelijken en zo de verhaalwereld ophelderen. Daarnaast bevatten ze vaak informatie over de externe werkelijkheid waarnaar het verhaal verwijst (cultureel of ideologisch). Dergelijke lijsten creëren vooral een effect van herkenning, plausibiliteit of verheldering en dragen zo bij tot de geloofwaardigheid en betrouwbaarheid van de verhaalwereld (Birke, 2016, p. 306).

Anderzijds kan de lijstvorm de nadruk leggen op het verhaal als fictionele constructie. Lijsten die ogenschijnlijk willekeurige items op een chaotische, verwarrende manier bij elkaar brengen, dragen niet meteen bij tot herkenning of oriëntatie. De stilistische eigenaardigheden leiden de aandacht aanvankelijk af van het inhoudelijke aspect door het linguïstische medium op de voorgrond te plaatsen en door in te zetten op de poëtische taalfunctie (Jakobson, 1958). Dat soort lijsten biedt niet meteen oriëntatie, maar vertoont veeleer een metafictionele en zelf-reflexieve functie.

Op die manier wordt het menselijke vermogen om alles te structureren ter discussie gesteld en wordt de compulsieve drang naar orde en betekenis geïroniseerd. Verder illustreren dergelijke lijsten de variëteit en meervoudigheid van het leven en promoten ze een lossere, speelse attitude tegenover dat leven, waardoor ze zich afzetten tegen de heersende rigide structureringsdrang. Bovendien problematiseren die lijsten de traditionele narratologische categorieën, bijvoorbeeld wanneer de klassieke patronen voor karakterisering vervangen worden door een lange lijst met willekeurige woorden. Die woordenlijsten kunnen zodanig extensieve vormen aannemen dat alle referentialiteit verdwijnt (Alber, 2016, p. 352-355).

De literaire lijstvorm kan zich kortom op twee manieren verhouden tot de kennis van de (narratieve en/of referentiële) wereld. Enerzijds kan hij bijdragen tot inzicht en begrip van de verhaalwereld, anderzijds kan hij dat begrip juist in de weg staan. De lijst is in ieder geval een van de belangrijkste vormen waarin informatieverwerking gecombineerd wordt met literatuur. Ze is een multi-inzetbaar instrument, een vorm van documentatie die iedereen kent

en gebruikt. Vanwege die alledaagsheid kan ze enerzijds afgedaan worden als banaal, maar tegelijk kan ze ook beschouwd worden als de meest natuurlijke schriftelijke communicatievorm (Kirwin, 2010, p. 9-10; Dantzig, 2009, p. 11).

2. MENEER VISSER'S HELLEVAART: EEN LIJSTANALYSE

Meneer Visser's hellevaart volgt een dag in het leven van Willem Visser, een bijzonder man die excentrieke trekjes vertoont en die zijn tijd vult met het pesten en terroriseren van de mensen uit zijn omgeving.

De roman vangt aan met Visser die ontwaakt uit een angstdroom. Zodra hij wakker is, overweegt hij de manieren waarop hij die dag zijn omgeving zal teisteren en beledigen. Verder zinspeelt hij meermaals op de gebeurtenissen tijdens Koninginnedag: toen betaalde hij twee boeven om paniek te zaaien in het stadje Lahringen.

Wanneer Visser opgeroepen wordt voor een verhoor over zijn betrokkenheid bij dat incident, slaat de schrik hem om het hart. Willem doet alsof zijn neus bloedt, maar hij is duidelijk gespannen door de dreigende confrontatie. Om zijn gedachten af te leiden, maakt hij een tocht door de stad, waarbij hij een aantal bekenden ontmoet. Zo ontdekt Visser dat de politiecommissaris zijn dienstmeid aanrandde: die kennis betekent zijn eigen vrij spraak.

Gesterkt door die overwinning voert Visser zijn pesterijen nog wat op, waardoor hij Marie tot hysterie drijft. Niet veel later komt Visser terecht in een surrealistisch tribunaal, waar hij ter verantwoording wordt geroepen voor talrijke misdrijven. De rechtszaak eindigt wanneer Visser wakker schrikt door een rinkelende telefoon. Van de angstdroom herinnert hij zich niets meer. Voor hij weer indommelt, verheugt hij zich alvast op een nieuwe dag vol pesterijen.

2.1. NARRATOLOGISCHE ACHTERGROND

Aan het woord is een extradiëgetische, heterodiëgetische verteller, die als autonome instantie boven de verhaalwereld staat. Via interne focalisatie verschafft hij inzicht in het titelpersonage, Willem Visser. Bovendien toont hij enkele scènes waarin Visser niet aanwezig is, waardoor hij zijn status van alwetendheid benadrukt.

Het eerste deel van het verhaal speelt zich af in het huis van Willem en zijn echtgenote Marie. In die ruimte is Visser afgeschermd van de buitenwereld en van contact met anderen. Hij voelt zich zelfs het comfortabelst in de kleinste en meest afgezonderde ruimte van het huis, met name het toilet. Dat blijkt de enige plaats waar hij niet de dwangmatige drang tot pesten voelt en waar hij zich minder benauwd en onder druk gezet weet. Dat idee van rust en veiligheid wordt verstoord wanneer hij zijn toiletbezoek vroegtijdig moet afbreken door het bezoek van agent Bastiaanse. In het tweede deel van de roman verlaat Visser zijn woonst en begint hij een tocht door het dorp Harlingen. Tijdens zijn wandeling bezoekt hij onder meer de kapper, de dokter en de boekhandel. Op straat ontmoet hij enkele kennissen. Zijn tocht wordt gekenmerkt door onrust en achtervolgingswaan. Hij ervaart echter ook genot wanneer hij ziet hoe een oude vrouw lastiggevalen wordt. Tijdens het (gedroomde) tribunaal komt Visser terecht in een groteske rechtbank, die vanwege haar ontzaglijke afmetingen doet denken aan een amfiteater. In de rechtbank heerst complete chaos: 'een scherpe wildernis van over elkaar gesmeten meubels, kisten, manden, beddenplanken, gordijnroeden (...) in alle opzichten heerste hier een onbeschrijflijke wanorde' (p. 199). Niet alleen Vissers dromen zijn gekenmerkt door chaos, ook in wakende toestand vertonen zijn gedachten een vergelijkbare wanorde. Het verhaal eindigt ten slotte waar het begon, in de slaapkamer van Willem en Marie: de cirkelbeweging is rond.

Het verhaal wordt verteld in de onvoltooid verleden tijd, waardoor er een zekere afstand ontstaat tussen de vertelinstantie en het verhaalgebeuren. De interne focalisator Visser beleeft regelmatig een aantal flashbacks, waarbij hij doorgaans onvrijwillig in het verleden gekatapulteerd wordt. Die terugblikken zijn echter steeds gefragmenteerd. Verder speelt Visser af en toe met het concept van flashforward: hij oefent namelijk de gesprekken die hij later die dag zal voeren op voorhand in. Daarbij wisselt hij alternatieve scenario's af en anticipeert hij op mogelijke reacties. In de hele roman wordt bovendien de onbetrouwbaarheid en subjectiviteit van tijd en tijdsbeleving gethematiseerd. De temporele verschuivingen worden doorgaans geïllustreerd door de lijstvorm. Mijn bespreking van de karakteriserende functie van de lijsten (zie sectie 6.2.1) zal dat verduidelijken.

De interne focalisatie in de personagetekst zorgt voor een gedetailleerde blik op het (innerlijke) leven van Visser. Via dromen, gedachtestromen, associaties en fantasieën, die vaak de vorm aannemen van lange opsommende sequenties, wordt Visser gekarakteriseerd als een neurotisch individu dat bepaalde herinneringen uit zijn jeugd tracht te compenseren door scabreus en onwelvoeglijk

gedrag. Visser vertoont sadistische neigingen: hij geniet van de pijn of de ergernis van zijn slachtoffers. Bovendien houdt hij van machtsspelletjes, waarbij hij voortdurend de beste, slimste of belangrijkste wil zijn. Hij tracht iedereen te overtroeven en te overheersen door zijn grote kapitaal, zijn eruditie en zijn pesterijen. Dat uiterlijke vertoon staat echter in schril contrast met de innerlijke onbenulligheid die hij ervaart: voortdurend twijfelt hij aan zichzelf, hij is altijd bang om te stotteren en hij wordt vaak overmand door irrationele angsten. Zo is hij bang voor spiegels en blinkende of scherpe voorwerpen, maar ook zijn gezondheidstoestand boezemt hem voortdurend angst in. Hij is onzeker, timide en paranoïde. Visser is kortom een ambigu personage dat een laag, onzeker zelfbeeld afwisselt met narcistische, megalomane trekken.

Een vergelijkbare dubbelzinnigheid zit verscholen in de lijst. Die is immers eveneens een duale vorm die steeds een aantal spanningen in zich draagt. Zo schippert ze tussen het idee van openheid en *closure*, maar ook tussen coherentie en breuk. In die hoedanigheid past de lijst dan ook perfect bij het ambigu personage uit Vestdijks roman. De lijstjes en opsommingen in *Meneer Visser's hellevaart* illustreren bovendien de uitgebreide mogelijkheden van het medium doordat ze gebruikt worden voor uiteenlopende doeleinden. Enerzijds illustreren de opsommingen de vaak chaotische gedachtesprongen van het hoofdpersonage. Zijn bewustzijn wordt binnenstebuiten gekeerd via lange opsommingen van items die al dan niet gelijksoortig of samenhangend zijn. Anderzijds duiken er lijstjes op die de drang naar orde, macht en overheersing illustreren. Ten slotte blijkt de lijst ook voor Vissers pesterijen een handig hulpmiddel, omdat het talige medium ruimte laat voor interpretatie en manipulatie.

2.2. LIJSTEN IN DETAIL: VORM – INHOUD – FUNCTIE

De lijsten in *Meneer Visser's hellevaart* worden niet altijd even expliciet benoemd of aangekondigd. De techniek van stream-of-consciousness zorgt voor veel horizontale opsommingen die niet expliciet typografisch afgescheiden zijn van de overige tekst.

Toch vertonen die lijsten een aantal opvallende vormelijke karakteristieken: ze bestaan doorgaans immers uit lange lineaire, asyndetische opsommingen die grammaticaal niet altijd sporen. Ook de thematische samenhang ontbreekt regelmatig of valt weg in de loop van de opsomming. In plaats daarvan bepalen (klank-)associaties of woordspel de aanwezige items. Inhoudelijk gaat het doorgaans om sequenties van herinneringen, (dag)dromen, fantasieën, gedachten en overpeinzingen. Die zijn echter vaak gefragmenteerd of komen

chaotisch en verwarrend over. Op die manier staan zowel de vorm als de inhoud van de lijsten in voor de karakterisering van Visser. De opsommingen schetsen een beeld van een neurotische en verwarde persoonlijkheid en insinueren bovendien regelmatig de oorzaak of herkomst van dat karakter. De gedachtestromen zorgen zo voor zowel een werkelijkheidseffect als voor een effect van verwarring: ze trachten dan wel om een realistisch beeld te schetsen van de innerlijke psyché van een personage, maar dat personage blijkt zelf verward en verstoord te zijn. De verhaalwereld verkrijgt mede dankzij de opsommende passages zijn karakteristieke vorm en sfeer.

2.2.1. De lijst als tool voor karakterisering: droom en gedachtestroom

De roman opent met een droomsequentie. Enerzijds verwijst de droom naar de optocht van Koninginnedag, die Visser met behulp van twee boeven verstoorde: ‘*een optocht als deze?*’ (p. 7). Anderzijds verwijst de droom naar een verder verleden: ‘de woorden die in hem naklonken: Oom...broer...moeder...’ (p. 8). Vissers vader pleegde zelfmoord en zijn moeder stond niet in voor zijn opvoeding, waardoor hij terecht kwam bij zijn tirannieke oom. In de beginpagina’s van de roman wordt dus al gezinspeeld op die bijzondere gezinssituatie. De eigenlijke droom bestaat uit een lijst die een reeks volzinnen horizontaal aan elkaar rijgt door middel van komma’s:

Visser wilde vluchten uit deze wereld die hem benauwde, hij sloeg zijn arm om de gedaante heen, stond op een strand, reed op een dwars over het schoolplein gespannen touw, (...) voelde onder zich, achter zich, voor zich al weer de gedaante, die, in een te ruim schort meeschommelde, – en ontwaakte plotseling, in een steile zwaai naar het licht toe, met een gevaarlijk schokkend gevoel in zijn onderlijf, terwijl in zijn kaak die eigenaardige trekking zat, die hij kende van nog vroeger: sluiwend, weerbarstig, onontkoombaar (p. 7).

Die opsomming geeft zes handelingen weer via afwisselend statische en dynamische werkwoorden: hij ‘wilde vluchten’ (maar doet het niet); ‘stond’ (impliceert onbeweeglijkheid) en ‘voelde’ (sensorische ervaring waarover hij zelf geen controle heeft) tegenover de actieve werkwoorden ‘sloeg’; ‘reed’ en ‘ontwaakte’. Dat laatste item markeert bovendien de overgang van droom naar waken, dus opnieuw van statische naar dynamische toestand. Zowel de semantiek van de werkwoorden als de asyndetische manier waarop ze verbonden zijn met elkaar symboliseren de mentale sfeer waarin Visser zich bevindt. Hij voelt zich benauwd en wil wegvluchten van die gevoelens, maar

hij wordt omsingeld ('onder zich, achter zich, voor zich') door een ongespecificeerde gedaante. Die inperkende figuur staat symbool voor Richard Thoe Water, Vissers oom die instond voor diens opvoeding. Willem ontwaakt vervolgens met een onaangename herinnering aan vroeger.

De thema's van benauwdheid, onderdrukking en een verstoorde jeugd staan centraal in de hele roman. Er wordt meermaals gesuggereerd dat Vissers pestgedrag het gevolg is van een moeizame jeugd die hij ondertussen grotendeels verdrongen heeft. Toch schieten er regelmatig flarden van herinneringen door zijn hoofd. Die flarden nemen meestal de vorm aan van lange gedachtestromen, die grammaticaal gelijkwaardige constituenten met elkaar verbinden. Niet alleen herinneringen, maar ook gedachten en overpeinzingen worden op die manier weergegeven. Vissers gedachtestromen bestaan uit horizontale opsommingen, of ten minste uit lineaire sequenties van asyndetisch aaneengeschakelde woorden of woordgroepen:

Bedankt, lieve oom Richard, wel bedankt dat u gecrepeerd bent. Verlossing! Rentenieren gaat me beter af. Couponnetjes knippen. Huisjes melken. Huisjes geen mond-en-klauwzeer ook, hè hè hè, hoogstens een hypotheek, bè bè bè, hoogstens een apopinatokotheek, pè pè pè (p. 33).

Herinner me niets meer van [mijn vader] (...) Lang en breedgeschouderd, kaal, klein snorretje, dat is 't enige wat ik nog van 'm weet. Een of ander portret, dat me parten speelt? (p. 33).

Scholieren, bok-an-touw-zangers, jonge borsten, moederskindjes, loopoortjes, snotneuzen, peulebroekjes, jongeheren, neefjes, aannemelingen, bestedelingen, stamelaars, hinkelaars, bedwateraars, benjamin's, cohen's, david's en jonathan's, jezussies in de tempel, kinderkruistochten in 't vrij kwartier onder juffrouw Pameier (p. 37-38).

De opsomming vormt het perfecte instrument om het associatieve en fragmentarische bewustzijn van Visser te illustreren. Willem denkt niet in grammaticale volzinnen, maar in verbindingen tussen verbale constituenten of naamwoorden. Zijn gedachtegang hangt soms logisch aan elkaar, zoals wanneer hij de uiterlijke kenmerken van zijn vader opsomt. Vaak valt zijn denkwijze moeilijker te volgen. De verschillende items vertonen regelmatig nauwelijks thematische of semantische samenhang, maar lijken op basis van associatie of zelfs klankovereenkomst samengevoegd. De lijstjes illustreren bovendien Vissers vreemde gedachtecronkels wanneer ze onbestaande woorden ('apopinatokotheek') of losse klanken ('hè hè hè' / 'bè bè bè' / 'pè pè pè') bevatten. Het discours van Visser schippert kortom tussen twee extremen:

wanneer hij anderen toespreekt, gebruikt hij een verheven, plechtige stijl, terwijl hij in gedachten een bijna kinderlijk taalgebruik hanteert.

Het hoofdpersonage wordt zo gekarakteriseerd als een psychologisch onstabiel figuur met een verwarde achtergrond. Het verleden staat hem niet meer helder voor de geest, maar regelmatig duiken er in het heden stimulansen op die zijn onderbewustzijn activeren en die hem flarden van herinneringen opdringen. Het gebruik van opsommingen in plaats van grammaticale volzinnen illustreert de gefragmenteerde, onvolledige aard van die herinneringen. Via de proustiaanse *mémoire involontaire* komt Visser (en met hem de lezer) meer te weten over zijn eigen drijfveren en motieven. Het gelach van enkele schooljongens katapulteert hem bijvoorbeeld terug naar zijn eigen schooltijd:

Links hoorde hij het onderdrukt hoongelach van de andere jongens die de oude vrouw en haar begeleidster na stonden te gluren, zoiets als bù, bù, bù, (...) Het was een geluid, dat dadelijk weer verwoei, zonder belang, – en dat hem toch op een onverklaarbare wijze herinnerde aan iets uit zijn eigen leven waar hij in lang niet aan gedacht had (p. 86).

Die herinnering neemt de vorm aan van een opsomming van naamwoord(constructies), waarbij de toenmalige (auditieve) gewaarwordingen centraal staan: ‘Stemmen, schuiven van lessenaars, piepen van een bord, meisjes zitten altijd vooraan, stemmen, piepen, schuiven, de hel’ (p. 116). Visser ervaart zijn schooltijd als de hel omdat hij als kind zelf gepest werd. Dergelijke herinneringen heeft hij niet onder controle: ‘Soms, als ik moe ben, vliegen de gedachten weg uit m’n hoofd, of er aan getrokken wordt’ (p. 116). Inhoudelijk zijn de memoratieve opsommingen vaak uiteenlopend of onsamenhangend, maar geleidelijk aan kan de lezer een aantal fragmenten samenvoegen en komt hij stukje bij beetje achter het verleden van de eigenaardige meneer Visser. Willem’s vader pleegde zelfmoord en zijn kwaadaardige moeder stond niet in voor zijn opvoeding, waardoor hij terecht kwam bij zijn tirannieke oom, Richard Thoe Water. Die oom blijkt grotendeels verantwoordelijk voor Visser’s neurotische gedrag. Hij verhinderde met geweld de seksuele ontluiking van zijn neef, wat verregaande gevolgen heeft voor diens verdere ontwikkeling. Visser blijkt namelijk een toonbeeld van wat Sigmund Freud een anaal karakter noemde². Dat verklaart Visser’s obsessie met ontlasting, zijn gierige, eigenzinnige karakter en zijn neiging tot sadisme.

² Voor een volledige freudiaanse analyse van Willem Visser, zie Philippe Saba, ‘Meneer Vissers libido. Meneer Vissers hellevaart en Freuds Sexualtheorie’. *Vestdijkkroniek*, 2006. 31-48.

2.2.2. De lijst als mnemotechnisch hulpmiddel en ideologische richtlijn

De fameuze uitgebreide toiletscène uit de roman bevat een extensieve horizontale opsomming. Visser herinnert zich een lange lijst met bevelen en verboden die zijn oom over hem uitsprak. In tegenstelling tot de andere gebeurtenissen uit zijn jeugd herinnert Visser zich die bevelen nog levendig. Op die manier illustreert hij hoe de lijstvorm functioneert als een mnemotechnisch hulpmiddel dat het geheugen ondersteunt. Willem kondigt bovendien letterlijk aan dat het om een opsomming gaat: ‘eens *optellen* wat ik verder niet mocht doen’ (p. 34, mijn cursivering). Toch is het niet de Visser uit het nummoment van de vertelling die de lijst opstelt: de lezer wordt eerst via een flashback meegenomen naar de bibliotheek van oom Richard, met kleine Willem als focalisator. De woorden van Richard worden weergegeven in de indirecte rede:

Kolonel Richard thoe Water (...) geeft op strenge toon te kennen, dat Willem niet liegen mag, niet bedriegen mag, niet veinzen, draaien, krom door zee gaan mag, niet stelen, snoepen, drop kauwen, zich bevuilen, gillen, zingen, fluiten, wiebelen, stotteren, kotsen, hoesten, niezen, stinken, de hik hebben mag (...) (p. 34).

De horizontaal opgebouwde lijst gaat nog een hele tijd verder en verbindt omstreeks tachtig infinitieven en verbale constituenten met een beperkt aantal voegwoorden. De anaforische opeenvolging van ‘niet’ en de regelmatige herhaling van ‘mag’ verlenen een bijzonder ritme en klankspel aan de lijst. Op enkele strategische plaatsen in de lijst zorgt het voegwoord ‘en’ ervoor dat het ritme even doorbroken wordt. Bovendien signaleert dat voegwoord dat de reeks nog steeds niet ten einde is. De lange lineaire opsomming heeft een vertragend effect op de verteltijd. Hoewel de lijst vrijwel uitsluitend werkwoorden bevat, pauzeert ze als het ware het verhaalverloop.

Dat blijkt ook uit het bedwelmend effect dat de opsomming heeft op Visser: hij staart voor zich uit en prevelt, alsof hij in trance de dreunende litanie herhaalt. Wanneer hij echter beseft dat de ‘eindeloze woordenreeksen’ (p. 35) een ‘vreemde onrust’ (p. 35) in hem opwekken, doorbreekt Visser zijn afwezige toestand door nijdig zijn sigaar op de grond te gooien. Op dat moment komt het verhaal weer op gang. Tegelijk wordt duidelijk dat de lijst woede en frustratie losmaakt: in gedachten uit Visser zijn verlangens om zijn (reeds overleden) oom Richard eigenhandig de nek om te draaien. De lijst brengt een aantal acties op gang: de lijstvorm slaagt er kortom in om narratieve sequenties te produceren.

Willem wordt niet alleen razend door de manier waarop hij behandeld werd als kind, maar ook door het effect dat de herinnering op hem heeft. Zijn trancheachtige toestand betekent immers dat hij zichzelf niet meer in de hand heeft: zijn gedachten dringen zich meedogenloos aan hem op. Hoezeer hij ook zijn best doet om alles te verdringen, zijn onderbewustzijn heeft hij niet in zijn macht. Visser onderwerpt zijn omgeving voortdurend en is geobsedeerd door de beheersing van anderen, maar hij slaagt er niet in om zichzelf onder controle te houden.

Wanneer we vervolgens de semantiek van de items beschouwen, wordt de herkomst van Vissers woede en frustratie nog duidelijker. Inhoudelijk begint de lijst met enkele voor de hand liggende ondeugden waaraan de kleine Willem zich niet mag bezondigen: hij mag niet liegen, bedriegen, veinzen of stelen. Tot daartoe herinnert de opsomming sterk aan de Bijbelse tien geboden, die aanmanen tot een oprecht en eerlijk leven. Voorts wordt Willem aangespoord tot beleefdheid en tot respect voor andermans materiële bezittingen. Verder worden hygiëne en welgemanierdheid hoog in het vaandel gedragen: Willem mag geen vuile nagels, tenen of oren hebben, hij mag niet stinken of eten aanraken met zijn vingers, niet boeren of neuspulken. De lijst bevat kortom een overzicht van een aantal cultureel bepaalde voorschriften die horen bij een welvoeglijke opvoeding.

Daarmee is ze echter niet ten einde: de lijst neemt regelmatig een onvoorziene wending en verbiedt tal van activiteiten die onvermijdelijk verbonden lijken met een onbezonnen jeugd. Willem mag onder meer niet snoepen en hij mag nauwelijks geluid maken ('gillen, zingen, fluiten', p. 34). Ook elke vorm van kattenkwaad wordt uitgesloten: zowel kwajongensstreken ('op 't dak klimmen, zijn kleren scheuren, vogels vangen', p. 34) als ronduit sadistische experimenten ('katten meppen, zout op slakken strooien, duiven martelen, vliegenpoten uittrekken, pissebedden roosteren', p. 34) zijn ten strengste verboden. Ook seksualiteit is taboe: het verbod om zich te bevullen verwijst eufemistisch naar zelfbevrediging. Om Richard schuwt zelfs geen geweld om de lichamelijke ontluiking van zijn neef tegen te gaan. Meerdere subtiele zinspelingen op diverse plaatsen in de roman bevestigen het verbod op onanie:

Oom-oon, puisten ook van ona...? – of juist niet? (...) oom Richard beweerde altijd, dat hij die jongens aan hun gladde gezichten herkende (...) Een glad gezicht, het boze oog, la grande vérole, melaats, untouchable, hu! (p. 8).

Voortdurend moest hij in 't oog gehouden worden, de overgangsjaren, zult u zeggen, maar bij hem was 't ondraaglijk. Hij zat soms een half

uur achter elkaar op 't huis, en we weten allemaal wel, hoe bij jongens op die leeftijd... (p. 224).

Presenteren de geweren, Willem mag niet (p. 34).

Zoals blijkt uit het laatste citaat wordt het Willem zelfs verboden om een erectie te krijgen, of 'een bochel te kweken' zoals het eufemistisch heet in de lijst. Dat verbod zorgde er mogelijk voor dat de volwassen Visser nog steeds problemen heeft op dat gebied, zoals dokter Touraine insinueert door met zijn middelvinger 'een keer of drie snel en energiek naar beneden' te duwen (p. 103).

De lijst van oom Richard gaat nog een stap verder door niet enkel actieve handelingen te verbieden, maar ook passieve en oncontroleerbare toestanden zoals emoties ('hulpen', p. 35), lichamelijke of hormonale reacties ('stotteren, kotsen, niezen', p. 34; 'puisten hebben', p. 35) of zintuiglijke verschijnselen ('zichtbaar horen en kijken, merkbaar proeven, ruiken, tasten en spijsverteren', p. 35). Kleine Willem moet perfect in de pas lopen van de tirannieke ideologie van Kolonel Richard. Hij moet zich feilloos gedragen, er perfect gaaf uitzien en vooral: onopgemerkt door het leven gaan. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat Visser een neurotisch en verstoord karakter gekregen heeft.

Dat neurotische karakter werd ongetwijfeld nog aangewakkerd door de inconsequenties van kolonel Richard. De lijst bevat immers tal van tegenstellingen, die vlak na elkaar voorkomen: 'nagels in toiletemmer gooien, nagels niét in toiletemmer gooien, po legen, po niet legen, wel vloeken, niet vloeken'; 'aan mama schrijven, niet aan mama schrijven, te veel aan mama schrijven, niet op gezette tijden aan mama schrijven (...) laat opstaan, vroeg opstaan' (p. 34). Die 'tegenstrijdige bevelen' (p. 33) zaaiden verwarring en veroorzaakten de onrust die Willem ook nog in het heden ervaart wanneer hij zich de opsomming herinnert.

De vele tegenstellingen vormden bovendien een ironische manier om aan te geven dat alles verboden werd: kleine Willem kon onmogelijk iets goed doen. Dat verklaart meteen de hartsgrondige hekel die de volwassen Visser heeft aan Anton Wachter. Die jongen kan in de ogen van zijn ouders niets mis doen: zijn 'fouten' worden steeds met de mantel der liefde bedekt of op een vergoelijkende manier bijgestuurd. Zo blijft hij gespaard van de tirannie die Willem meemaakte en geniet hij integendeel van een positieve opvoeding. Dat veroorzaakt nijd en afgunst bij Visser, die het als zijn missie beschouwt om het gezinsgeluk van de Wachters te laten exploderen. Daarbij verliest hij

uit het oog dat Anton een grote bewondering koestert voor ‘oom Visser’. Kleine Anton is, met andere woorden, de enige die Visser ziet zoals hij wil zijn: een held en een rolmodel.

Uit bovenstaande analyse blijkt dat de verschillende aspecten van het lijstgebruik nauw verbonden zijn met elkaar. De vorm van de lijst draagt al een betekenisaspect in zich. De lengte en de asyndetische verbindingen van de lijst tekenen de psychologische toestand van Visser wanneer hij zich de bevelen herinnert. De formele opbouw onthult tegelijk karakteriserende informatie, zowel over Willem (de neurotische jongen die zich de tekst letterlijk herinnert), als over Richard (de tiran die zo streng was dat hij simpelweg alles verbood). Verder zijn ook vorm en inhoud onlosmakelijk verbonden met functie. Zowel de omvang van de lijst als de semantiek van de items onthullen culturele en ideologische informatie die de verhaalwereld structureert.

2.2.3. De lijst als mise en abyme

De lijst van verboden speelt een structurerende rol in de verdere verhaalwereld. Ze draagt allereerst bij tot de karakterisering van het hoofdpersonage, doordat ze informatie verschaft over zijn verleden en tegelijk een beeld vormt van de opvoedingsmethode die de ideologie en de wereldvisie van Visser sterk heeft gekleurd.

Verder vormt de lijst een mise en abyme voor de rest van het verhaal. In de loop van de roman keren de items namelijk stuk voor stuk terug in de handelingen en gedragingen van Visser, sommige weliswaar meer uitgewerkt dan andere. Hoewel Visser zich er niet echt bewust van lijkt, blijft de lijst van oom Richard zijn verdere leven bepalen. De vroegere verboden veranderden in latere richtlijnen: alles wat hem in het verleden ontzegd werd, doet (of ondergaat) hij later toch. Vooral de lichamelijke of zintuiglijke regels kon Visser nooit navolgen: ‘Zie hem zitten, lach hem uit, *hij heeft jeuk, hij stottert, hij stinkt*’ (p. 37, mijn cursivering). Hoewel hij zijn spraakgebrek panisch onder controle tracht te houden, steekt zijn gestotter inderdaad regelmatig de kop op. Vooral in stresserende situaties kan hij zijn gebrek niet bedwingen. Tijdens het verhoor van commissaris Evekings pareert Visser bijvoorbeeld handig de aantijgingen, maar tijdens zijn redevoering struikelt hij herhaaldelijk over zijn woorden. Hij gaat dan wel vrijuit, maar voelt zich mislukt en wenst dat de politie hem alsnog arresteert. Hij voelt zich in de steek gelaten door zijn eigen lichaam, dat hij klaarblijkelijk niet onder controle heeft en hoe dan ook niet kan intomen. Het verbod op stotteren negeert hij dus zeker niet bewust.

Wat Visser wel duidelijk moedwillig met de voeten treedt, is het verbod op het uitlachen en aan het schrikken maken van mensen. De hele roman is een grote opeenvolging van methodes waarmee hij zijn omgeving voor de gek houdt, beschimpt of bespot. Voornamelijk zijn echtgenote Marie moet het ontgelden: zodra Visser ontwaakt, denkt hij na over hoe hij haar zal treiteren. De pesterijen staan Visser toe om zichzelf alsnog een machtspositie toe te eigenen. Hij is een controlefreak die graag de touwtjes in handen heeft. Doordat hij zich als kind verwaarloosd en gefnuikt voelde, ontstond er in hem een enorme geldingsdrang en een neiging tot overheersing. Die neiging compenseert en verdoezelt bovendien het feit dat hij niet eens zichzelf meester is. Om die frustratie tegen te gaan en om zo zijn innerlijke rust te bewaren, is hij voortdurend op zoek naar nieuwe slachtoffers. Hij schept een sadistisch genoegen in zijn pestgedrag en lijkt er haast aan verslaafd. Zijn diepe frustratie blijkt uit de extreem gewelddadige fantasieën over volkerenmoord, kindermishandeling, enzovoort. Het pesten is een enigszins geciviliseerde uiting van die extreme haatgevoelens, die hij op die manier weet te sublimeren. Toch blijken de pesterijen het leven van Visser weinig op te fleuren. Zijn leven wordt nog steeds gedomineerd door verveling:

De hel? Die hoeven ze niet te bedenken, niet te beloven, niet mee te dreigen: die is hier, voor me, in de leegte, voor 't grijpen, in de tijd die nooit terugkomt, in de verveling, het nietsdoen, de mensen en de dooie mensen en de bananenschillen en de mooie meisjes voor 't raam te koketteren, en waarom, en daarom, en waarom, en daarom (p. 183).

Hij ervaart alle aspecten van zijn leven als een hel en illustreert dat met een opsomming van werkwoords- en voorzetselconstituenten. De hel is geen illusie, loze belofte of bedreiging: ze is werkelijkheid en ze is overal. Visser verbindt haar met zijn uitzichtloze bestaan: hij heeft geen werk, geen vrienden en geen toekomstperspectief. De items in de opsomming illustreren zijn werkelijkheidservaring: hij voelt zich uitzichtloos ('in de leegte') en nostalgisch ('de tijd die nooit terugkomt') en ziet zijn omgeving als vijandig. Halverwege de lijst lijkt Vissers gedachtegang te ontsporen. Het polysyndeton voegt een dreunend ritme toe aan de opsomming en suggereert een snelle opeenvolging van de items. Op die manier illustreert het Vissers gevoelens van angst en benauwdheid en toont het de excessen van zijn gedachten. Visser sluit de opsomming af met een bijna wanhopige vraag naar oorzaak en causaliteit. Als antwoord komt hij echter niet verder dan een haast kinderlijk terugkaatsen: waarom, daarom.

2.2.4. De lijst als gedragscode

Op het vlak van gedragscode lijkt Visser de voorschriften van oom Richard aanvankelijk toch ter harte te nemen. De onberispelijke tafelmanieren en gepaste omgangsvormen eist Visser namelijk zelf ook van anderen. Marie mag bijvoorbeeld niet smakken, met haar handen eten of van het vet glimmende vingers hebben. Visser doet zich voor als een gedistingeerd en keurig man, onder meer door zijn nette manieren en door het hoogdravend en verheven taalgebruik waarmee hij anderen toespreekt.

De welgemanierdheid van Visser blijkt echter al snel een schijn die hij enkel hoog houdt wanneer hij in gezelschap verkeert. Hij verraadt zich al door met een volle mond te spreken wanneer Marie nog aanwezig is. Zodra ze hem alleen achterlaat, is het hek helemaal van de dam. Hij verandert in een mum van tijd van fatsoenlijke heer in een gulzige ‘wolf’ (p. 106). Als een wildeman valt hij het kluijfe eend aan:

Met beide handen het been omknellend, scheurde en rukte hij met de tanden het vlees er af, malend, smakkend, oprispemd nu en dan. (...) Met wellust schraapte hij de laatste bloedstolsels van de binnenkant der ribben, vermaalde glazig gewrichtskraakbeen, vermorzelde dunne, sierlijke richels en sprongetjes, greep en knauwde en beet, en veegde de saus met zijn vingers op (p. 106).

Die scène vormt een asyndetische lineaire lijst van onvoltooide deelwoorden en werkwoordelijke constituenten. Het gebrek aan voegwoorden versterkt de gretigheid en gulzigheid waarmee Visser zich op het eten stort. Semantisch illustreert de opsomming vooreerst de ongemanierte, boerse toestand van Visser. In één klap lapt hij een achttal regels uit de opsomming van oom Richard aan zijn laars: ‘niet kauwen, wél-kauwen, smakken, eten met vinger op vork schuiven, kluiven, boeren (...) merkbaar proeven (...) en spijsverteren’ (p. 34-35). De verbale constituenten verlenen verder een wrede dimensie aan het karakter van Visser: de verwijzing naar bloed en de grimmige woordkeuze (vermorzelen, vermalen, knauwen, bijten) dragen bij tot een ontmenselijking van het hoofdpersonage.

Visser gaat dus zowel bewust als onbewust in tegen de regels van zijn opvoeder. Bovendien bewijst hij tijdens de eendvogelscène net zo hypocriet te zijn als zijn verachte oom. Diezelfde hypocrisie blijkt uit het belang dat hij hecht aan orde, netheid en zuinigheid. Hij eist dat zijn woonst in onberispelijke staat verkeert, maar hij maakt er zelf een warboel van om Marie te kunnen beschuldigen van laksheid. Verder moet Marie zich beperken tot sobere maaltijden,

terwijl Willem zelf naar hartenlust rondjes mag geven bij Piebema. Ook wat consequentie en eerlijkheid betreft, heeft de lijst van oom Richard sporen nagelaten bij Visser. De lijst oefent in deze psychologische roman dus voornamelijk een karakteriserende functie uit.

2.2.5. De lijst als argument: van verbod tot delict

Tijdens het droomtribunaal in het laatste hoofdstuk van de roman verschijnt er een inhoudelijke en formele pendant van de lijst uit het eerste hoofdstuk. De aanklager uit immers een lange reeks beschuldigingen aan het adres van Visser, waarbij elke aantijging verbonden kan worden met een (of meer) regels van oom Richard. De lijst aan het begin van de roman is vormelijk, inhoudelijk en functioneel verbonden met die aan het einde van de roman. De lijst met interdicties wordt zo een lijst met accusaties. Vormelijk vertonen beide lijsten een vage gelijkenis door hun horizontale opbouw. Verder valt vooral het verschil in ordening op. De regellijst van Richard is een ‘eindelooze woordenreeks’ (p. 35) die de items in een schijnbaar willekeurige of associatieve volgorde opsomt. De lange opeenvolging wordt niet onderbroken en verkrijgt een specifiek ritme door klankovereenkomst, anafoor en herhaling. Op die manier krijgt de lijst de allure van een litanie en werkt ze een gevoel van trance in de hand.

De lijst met accusaties is iets strikter gestructureerd en daardoor helderder opgebouwd en makkelijker te volgen. De aanklager volgt immers het objectieve stramen dat past bij de context van de rechtszaak en tracht tot een helder betoog te komen. De droomwereld van Visser schijnt zo consistentere dan de realiteit. De reeks van veertien aanklachten is dan wel horizontaal geordend, maar elk item is gemarkeerd met een cursief telwoord dat het aaneenschakelend verband aantoont: ‘*Ten eerste*: aan (...). *Ten tweede*: aan (...) *Ten veertiende* en ten laatste’ (p. 203-207). De items hebben allemaal dezelfde vorm: ‘ten n-de + beschuldiging + specificatie’, waarbij de beschuldiging op zich een voorzetselvoorwerp is bij ‘is schuldig bevonden aan’. De opsomming is lineair geïntegreerd in de tekst, waardoor de structuur visueel niet meteen opvalt. Ze bevat daarnaast enkele ingebedde lijsten, die nu eens gemarkeerd zijn met een letter (voorbeeld 1) en dan weer ongenummerd voorkomen (voorbeeld 2), maar steeds horizontaal geordend blijven:

Ten vierde: aan oplichting. *a)* Door het bestellen van Franse boekwerken (...) waarvoor hij het bedrag steeds is schuldig gebleven. *b)* Door het verkopen aan de heer A. Borgholt E. Zoon van een perceel met een

totaal kromgetrokken goot (...) c) Door het verhandelen van Reckitt's Zakjes Blauw, die met minderwaardige pruimtabak gevuld bleken te zijn. d) Door het verstrekken van ondeugdelijke hutspot (...) e) Door het verkopen aan zeelieden van nautische instrumenten (...) die op ruwe wijze vervaardigd waren van koperen melkkannen.

[...]

Ten elfde: in gezelschap van en in vereniging met stadgenoten, zoals de Nijverheid, Luisorgeltje, Bouwe Ries Ties, Lange Rinse, Gerard Gieseltop, Luie Pier, Dronken Maandag, Rikus Poes en de Dakpisser, heeft beklaagde, in staat van dronkenschap verkerend, zich herhaaldelijk schuldig gemaakt aan Mishandeling, Openbare Bedelarij, Inklimming, Graftschennis, Diefstal van een Vuilnisemmer, het Bespotten in de Geoorloofde Waarneming hunner Bediening van Godsdienstleraars (...), Inbreuk maken op een anders Auteursrecht, Ontucht met... (p. 204-206).

De lineariteit van de opsomming is het gevolg van de directe rede waarin ze wordt weergegeven. De aanklager is rechtstreeks aan het woord en tracht met de nummering alsnog orde en structuur aan te brengen in de chaotische veelheid van beschuldigingen. Die volgen elkaar immers in een hoog tempo op en zijn soms grotesk van aard, waardoor ze een humoristisch of overweldigend effect hebben. De structurering zorgt voor een illusie van overzichtelijke en overtuigende argumentatie. Ze staat tegelijk symbool voor Vissers verlangen naar orde en overzicht: zelfs in zijn droom wil hij orde scheppen in zijn chaotische geest en zo meester worden over zichzelf.

Inhoudelijk bevat de lijst een aantal misdrijven die thuishoren in de categorieën vandalisme, fraude, zedenschennis en diefstal. De lijst is dan ook semantisch tegengesteld aan de lijst van oom Richard. De verboden uit de ene lijst hangen wel nauw samen met de misdrijven uit de andere lijst, maar het betekenisverschil schuilt in de uitvoering. De lijst van oom Richard bevat een opsomming van dingen die Willem niet mag doen, de lijst van de aanklager laat zien welke strafbare feiten hij gepleegd heeft.

De link tussen beide lijsten ligt dus meestal voor de hand. De eerste drie beschuldigingen ('het Afscheuren van een Bekendmaking', 'het Beschimpen van Voorwerpen gewijd aan de Eredienst', 'Brandstichting', p. 203) verwijzen bijvoorbeeld naar het verbod om 'dingen van waarde, onwaarde of overwaarde weg-, vuil-, kapot- of open' te maken (p. 34). De beschuldigingen van

oplichting en van ‘het Onbevoegd Voeren van een Adellijke Titel’ (p. 204) staan dan weer in contrast met het verbod op liegen, bedriegen en veinzen. Verder wordt Visser beschuldigd van meervoudige diefstal en van dierenmis-handeling, hoewel ook dat hem expliciet verboden werd.

De hele scène in de rechtszaal is een lange opeenvolging van lijsten en opsommingen. Niet alleen de rechter, maar ook de getuigen zetten in op de lijstvorm om Visser in een slecht daglicht te plaatsen. Zij staven hun argumenten met opsommingen en lijstjes. De eerste getuige die aan het woord komt is Dick, de zwager van Marie. Hij illustreert het strenge regime dat Visser hanteert in zijn huwelijk, door uit te leggen hoe zwaar Marie het te verduren heeft:

Hij vitte op alles. Ze mocht niet denken, wandelen, kijken, leven: alles zocht hij te onderdrukken, iedere natuurlijke, mooie opwelling; hij kon geen genot zien, geen glimlichten, geen geluk van anderen! (p. 209).

Die opsomming van werkwoorden en naamwoordconstituenten functioneert als illustratie en argumentatie van het slechte karakter van Visser. Hij voldoet niet aan de cultureel gangbare verwachtingen van wat een liefhebbende echtgenoot moet doen. Hij vertoont integendeel eigenschappen van een meedogenloze tiran die zijn naasten enkel het leven zuur kan maken. Hoewel Visser zijn oom verachtte, neemt hij diens tirannieke gedrag over en dwingt hij zijn slachtoffers in dezelfde onderdrukte positie waarin hij zich als kind zo bekneld voelde. Visser ziet zijn fouten niet in en ontkent alle aantijgingen. In plaats van zichzelf te verdedigen, valt hij zijn tegenstander verbaal aan met een opsommende scheldtirade:

Hij...Hij...Hij...Hij...Hij heeft ingewandswormen, poppestront, tongkanker en 'n beenvliesontsteking aan z'n hoornschoen! Hij is fijn als gemale! Hij is 't roken aan 't afwennen, de vuilik! (p. 212-213).

Visser kan zich niet beroepen op rationele argumenten. Zijn verdediging bestaat niet uit beredeneerde volzinnen met sluitende motivering, maar uit een opeenvolging van naamwoorden en uitroepen waarmee hij zijn opponent beledigt. Tijdens die verdediging brokkelt zijn zelfgecreëerde imago op twee manieren af. Allereerst steekt zijn gestotter weer de kop op: zijn waardeloze zelfbeeld neemt het over van het autoritaire imago dat hij zichzelf aanmat. Vervolgens maakt Vissers verheven en gewichtige taalgebruik plaats voor een gemeen, platvloers discours.

De volgende getuige die zijn toevlucht neemt tot opsommingen is dokter Touraine. Hij begint met een lineaire reeks exuberante ervaringen uit zijn carrière: ‘ik heb aan een expeditie tegen de Dajaks, de Tibetanen en de Mulatten deelgenomen, ik heb op snijzaal lijken zien openen, en bij operaties geassisteerd van meer dan een uur’ (p. 217). Daarmee bereikt hij een tweeledig doel. Hij stelt zijn eigen expertise ten toon (‘ik heb veel meegemaakt van m’n leven’, p. 217). De verwijzing naar exotische volkeren bewijst dat zijn ervaring tot ver over de landsgrenzen reikt. De overige twee leden van de opsomming tonen dat hij zich niet zomaar laat afschrikken. Zo maakt hij eveneens duidelijk dat de zaak-Visser een uitzonderlijk en nooit gezien geval is.

Aan het einde van de zitting krijgt Willem opnieuw de kans om zichzelf te verdedigen. Ditmaal vuurt hij een serie (retorische) vragen af op de toehoorders. Daarmee suggereert hij dat de gebeurtenissen uit zijn jeugd aan de basis liggen van zijn huidige wandaden:

Hoe ben ik behandeld? Hoe is op mijn hart getrapt? Wie lachte omdat ik stotterde? Wie presenteerde mijn geweer? Wie zat achter ’t gordijn? Wie kamde mijn haar? Wie schoor het over één kam met het aanranden van mijn dienstbode op het balkland (p. 229).

De lijst bestaat hier uit een opeenvolging van zeven vraagzinnen. Twee ervan polsen naar de manier of hoedanigheid van Vissers opvoeding. De handelende instantie blijft op de achtergrond door de passieve vorm. In de overige vijf vragen staat die instantie juist centraal: het anaforisch herhaalde vraagwoord ‘wie’ insinueert dat er een individu verantwoordelijk is voor Vissers huidige toestand. Op die manier verwijst deze opsomming opnieuw naar de pedagogische technieken en de bijbehorende ‘originele’ lijst van verboden van oom Richard. Semantisch vertonen de eerste vragen een duidelijke samenhang. De eerste vraagzin polst naar de manier waarop Visser behandeld is, de tweede formuleert meteen een antwoord (er is op zijn hart getrapt) en verlegt de focus naar de graad of hoedanigheid van die slechte behandeling. De derde vraag verduidelijkt die hoedanigheid: iemand lachte hem uit. De volgende vragen zijn minder transparant. ‘Het geweer presenteren’ verwijst, net zoals op p. 34, naar de seksuele ontluiking die werd tegengehouden. De loerder ‘achter het gordijn’ had wellicht dezelfde intentie. Het zeugma in de laatste vragen toont hoe Visser geen helder betoog kan aanhouden maar opnieuw vervalt in associatie: ‘wie kamde mijn haar’ – ‘wie schoor het over één kam’.

2.2.6. De lijst als ordeningsmechanisme: de troost van de Winkler Prins

Tot nog toe genereerde de lijstvorm voornamelijk chaos en wanorde in de verhaalwereld, in plaats van in te staan voor structuur en duidelijkheid. Toch wordt ook de ordenende functie van de lijst gethematiseerd. Visser koestert immers een opvallende, bijna obsessieve interesse voor zijn *Winkler Prins*. Als alfabetisch of thematisch geordende reeks van items vormt de encyclopedie een van de toepassingsvormen van de lijst. Een encyclopedie staat bovendien in voor de organisatie en overdracht van kennis. In die hoedanigheid verschaft ze autoriteit: Visser hanteert de encyclopedie om zijn omgeving te overtroeven met argumenten en te imponeren met zijn intellect. De encyclopedie voorziet hem op een eenvoudige, snelle manier van argumenten voor zijn pesterijen:

Kinematograaf Kingsley Klankleer Klaverzuring terug Klauwzeer. Zowel in de oude als in de nieuwe Winkler Prins stond Mond en Klauwzeer onder K. Geen verandering dus. Toch misschien nieuwe ontdekkingen, geneeswijzen, wetgeving? (...) Runderen, schapen, zwijnen,... minder dikwijls geiten en slechts zelden bij paarden. (...) Maar laat ik dit in ieder geval onthouden. Lente en herfst. Gewesten. Lente en herfst. Gewesten. Lente en herfst (p. 25).

Bovenstaande passage illustreert het cognitieve proces van het opzoeken van het item ‘mond-en-klauwzeer’ in de encyclopedie: Visser overloopt de voorgaande items tot hij bij het juiste belandt. Hij vergelijkt het lemma met de vorige editie van de *Winkler Prins* en gaat na of er zich veranderingen hebben voorgedaan. De belangrijkste kernwoorden tracht hij te onthouden door het mnemotechnische hulpmiddel van de herhaling.

Voorts vormen de structuur en de orde van de *Winkler Prins* een tegengewicht voor de associatieve, onsamenhangende aard van Vissers psyché. De encyclopedie kenmerkt zich immers door een strikte orde, logische parameters en objectieve en door feiten onderbouwde kennis. Daarmee staat ze lijnrecht tegenover de associatieve, ongeordende gedachtestromen die Visser karakteriseren. Die zijn immers volledig subjectief, vertonen vaak enkel samenhang door wilde verbanden en bevatten in plaats van feitelijke kennis veelal dromen, fantasieën, angstbeelden, obsessies en fobieën. Visser vindt dus een emotionele en rationele houvast in de orde van de encyclopedie of het register. Hij gaat er dan ook mee om alsof er een speciale kracht uitgaat van alfabetische lijsten: ‘Meneer Visser had evenwel te veel in encyclopedieën gelezen van zijn leven, om aan een alfabetische reeks weerstand te kunnen

bieden' (p. 132). Die reeksen bieden hem immers de orde en de structuur die hij zelf mist en oefenen zo een therapeutisch en kalmerend effect op hem uit.

Naar datzelfde kalmerende effect gaat Visser op zoek wanneer hij zich gespannen en opgejaagd voelt door het vooruitzicht van het politieverhoor. Hij trekt naar de boekhandel en koopt een strafwetboek dat hem zal helpen bij de voorbereiding van zijn ondervraging. Aanvankelijk lijkt het boek hem inderdaad te kalmeren vanwege het alfabetische register: hij beschouwt het boek als zijn enige bondgenoot. Het geruststellende effect blijkt echter van korte duur. In tegenstelling tot de orde en structuur die hij vindt in zijn geliefde *Winkler Prins*, schenkt het wetboek hem geen comfort. De lijst van misdrijven grijpt hem naar de keel en overvalt hem met irrationele angstgevoelens. De eenvoudige opsomming van woorden vormt in zijn ogen een verkapt dreigement. Hij overloopt het register en voegt aan elk item zijn eigen reflectie of commentaar toe:

Attesten, valse geneeskundige. Hij herinnerde zich als motief van verandering een hartkwaal te hebben gewenst.

Brandgevaar, het doen ontstaan. Als zijn huurders eens spreken konden...

Brieven, onbevoegd openen van. Er schoot hem een brief te binnen over tien hemden en een bontmantel, die aan zijn vrouw gericht was (p. 132).

De alfabetisch geordende verticale lijst van substantieven verandert door Visser's eigen interpretatie in een opeenvolging van dreigementen: elk item van de lijst roept associaties op die Visser kan toepassen op zijn eigen leven. Hij voelt zich daardoor overvallen door angst en lijkt voor het eerst zijn wangedrag te beseffen. De interpretatie van de lijst als zodanig is echter sterk afhankelijk van de wisselwerking tussen de tekst (de objectieve verzameling misdrijven), de context (het nakende politieverhoor) en de lezer (Visser die zich in het nauw gedreven voelt). Aangezien de tekst enkel registreert, zorgt de context van het verhoor ervoor dat Visser de items op zichzelf betreft.

2.2.7. De lijst als wisselwerking: tekst – context – lezer

De syntactische bijzonderheden van de lijstvorm, met name de ontbrekende of dubbelzinnige grammaticale verbanden tussen de items, zorgen er inderdaad voor dat de interpretatie of analyse afhankelijk is van een wisselwerking tussen de tekst, de context en de ontvanger van de lijst (Belknap, 2004, p. 3; xv). Ook dat aspect wordt dus geïllustreerd door Vestdijks lijstgebruik.

Bij het begin van de roman ontvangt Willem een brief van zijn schoonzus Lies, met daarin een lijst met voorwerpen uit de inboedel van zijn overleden schoonmoeder. De lijst vormt in zijn ogen het ideale hulpmiddel voor de rituele ochtendpesterij van zijn vrouw Marie. Hij neemt de brief een eerste keer door in stilte, waarbij hij focust op de belangrijkste kernwoorden. In gedachten voorziet hij de inhoud van de brief van zijn eigen commentaar:

Nog even overlezen: Lieve – erfenis nu wel geregeld – enkele dingen uit boedel niet in – hieronder lijst – Dick maak 't goed (met z'n modellen zeker) – je arme schoonmoeder (ja, jaa) (...) kus (karakterloze vrouwenpoot) – damasten tafel – servetten – olie en azijn – hemden, 10 hemden (*tien* hemden, verduiveld!) – *bontmantel* – reticule, kooi van Lorre, bidet, enz. enz. (p. 18).

Vooral de kledingstukken trekken zijn aandacht: de hemden krijgen een opmerking tussen haakjes, de bontmantel wordt geursiveerd. Die mantel zal verderop de kern blijken van deze streek. Vervolgens leest hij de lijst voor aan Marie. Eerst legt hij sterk de nadruk op het feit dat de brief een lijstje bevat dat hij volledig zal weergeven. De drievoudige herhaling laat zien dat Visser uitermate in zijn nopjes is met de inhoud van de lijst – of liever: met de mogelijkheden die ze hem biedt. Hij brengt immers subtiel zijn eigen nuances aan.

Ze geeft hier een: 'lijstje. Een honneponnig lijstje. Een nachtponnig lijstje, om zo te zeggen. Ik zal 't den volke kond doen. Eén damasten tafelkleed, zes servetten, één olie- en azijnstel, tien hemden, niet meer en niet minder, een *fraaie* bontmantel, één reticule, één 'kooi van Lorre', één thermometer, een eh (meneer Visser schraapte discreet zijn keel) bi-det, een kristallen flacon, twee gebordeerde kussens, één hondenmand. Zo'n rijke boedel heb ik zelfs niet onder m'n ogen gehad, toen ik nog bij Elskamp zat! Plus: alles wat Dick in de wijde mouwen van z'n atelierjas liet verdwijnen. Hocus pocus pilatus wast zijn handen in onschuld. Maar die bontmantel, zeg (p. 18).

Hij laat met een plechtige formulering uitschijnen dat hij de inhoud letterlijk zal voorlezen, maar de originele tekst van Lies wordt nergens weergegeven. Opnieuw dringt zijn eigen stem duidelijk binnen in de lijst om een aantal evaluerende tussenwerpsels toe te voegen. Met de interjectie 'niet meer en niet minder' relateert hij de waarde van de hemden, terwijl hij de waarde van de bontmantel net tracht op te krikken door toevoeging van het adjectief 'fraaie'. Hij wil Marie er immers van overtuigen de bontmantel te houden, zodat hij haar geen nieuwe mantel hoeft te kopen.

De ‘eh’ laat dan weer een spoor van gêne zien: Visser vindt het klaarblijkelijk lastig om het woord ‘bidet’ uit te spreken en schraapt zijn moed bij elkaar om het over zijn lippen te krijgen in het bijzijn van zijn echtgenote. Een bidet, ‘een zitbadje voor intieme hygiëne’ (volgens Van Dale 2016), roept immers associaties op van seksualiteit en van ontlasting. Met die twee noties heeft Visser een aparte relatie. Allereerst vervult het idee van seksualiteit en alles wat daarmee te maken heeft hem met aversie: hij veracht het lichaam van zijn vrouw en kiest resoluut voor volledige onthouding. Verder vertoont hij een bijzondere fascinatie voor alles wat met ontlasting, feces en toiletbezoeken te maken heeft.

Vervolgens duikt in hetzelfde item van de lijst de extradiëgetische vertelstem op, die opmerkt dat Visser z’n keel schraapt. De intra-intradiëgetische stem van Lies, die het lijstje opstelde, wordt dus door de twee instanties boven haar onderbroken. Visser leest de originele items voor, maar voert subtiele wijzigingen toe. Dat bewijst hij nogmaals wanneer hij de brief verscheurt: hij gooit een papiersnipper weg met daarop ‘*ntmantel, wat mottig*’ (p. 24). De bontmantel die Visser zijn echtgenote wil opdringen is wellicht niet zo fraai als Visser wil doen geloven. Hij stuurt bovendien de interpretatie van de lijst door de inventaris een ‘rijke boedel’ te noemen.

De scène toont aan dat de items in een lijst niet zonder meer betekenis opwekken. De interpretatie van een lijst is niet uitsluitend afhankelijk van de aanwezige items, maar ook van de wisselwerking tussen de tekst (in dit geval de lijst zoals Lies die opstelde), de context (Visser die Marie wil pesten) en de ontvanger (de goedgelovige Marie). Eenzelfde lijst kan voor verschillende ontvangers in verschillende contexten een andere betekenis creëren, afhankelijk van variabele factoren zoals de tijdgeest (van zowel tekst als ontvanger) en de culturele en intellectuele achtergrond van de ontvanger. De ironische toon waarmee Visser zijn opsomming begint, ontgaat Marie volledig, waardoor hij erin slaagt haar in de val te laten lopen.

3. BESLUIT

De lijsten in *Meneer Visser’s hellevaart* vertonen een lineaire vorm, zonder typografische eigenaardigheden. Die vorm integreert hen in de tekst, zonder visueel zichtbare breuken met het verhaal. De opsommingen kenmerken zich verder door hun eenvoudige (of onvolledige) syntaxis, waarbij naam- of werkwoorden of constituenten asyndetisch aaneengeschakeld worden. Inhou-

delijk blijkt de thematische samenhang tussen de items regelmatig ongespecificeerd of ronduit associatief.

Die formele en inhoudelijke eigenschappen zorgen ervoor dat de lijsten zowel de verhaalwereld als de personages vormgeven. De inherent duale aard van de lijstvorm past bij het dubbelzinnige karakter van Willem Visser. Bovendien bieden de gedachtestromen direct inzicht in diens fragmentarische, verwarde psyché. De associatieve inhoud van de lijstjes heeft niet zozeer de bedoeling om de lezer te verwarren of om het leesproces te bemoeilijken. Wel wil die inhoud inzicht verschaffen in het hoofdpersonage en in de manier waarop dat personage de werkelijkheid ervaart. Die werkelijkheidservaring wordt zo voor een stuk overgebracht op de lezer.

Bovendien wordt ook het ordenende en structurerende vermogen van de lijstvorm geaccentueerd. Visser vindt een houvast in de logische parameters waarmee catalogi en registers zijn opgesteld. Ze vormen de pendant van zijn eigen ongeordende gedachten. In een psychologische roman zoals *Meneer Visser's hellevaart* vormt de lijstvorm kortom het uitgelezen hulpmiddel voor de karakterisering van de actanten, de tijdruimtelijke setting en de plot.

De lijst is een multifunctioneel en een multi-inzetbaar medium dat een complexe relatie onderhoudt met betekenis. Ze vertoont immers een grote samenhang wat betreft de vorm, de inhoud en de functie. De syntactische, semantische en pragmatische aspecten van het analysemodel vormen als het ware een drie-eenheid: ze zijn nauw met elkaar verweven en vullen elkaar aan. De schijnbaar eenvoudige lijstvorm produceert een rijkdom aan betekenis en een grote complexiteit. Ze kan immers zowel narratologische als referentiële informatie bevatten en in een compacte vorm weergeven. Daarbij laat ze steeds ruimte voor interpretatie, die afhankelijk is van inhoud, vorm en de context waarin ze voorkomt en de ontvanger die haar onder ogen krijgt. De lijst kan bijdragen tot de karakterisering van personages en setting, invloed uitoefenen op het tijdsverloop in de roman en handelingen of acties bundelen. Verder kan ze instaan voor de invoering en verspreiding van culturele kennis en ideeën, waardoor ze een ideologie kan verspreiden, bevestigen of in de hand werken. Ze kan een werkelijkheidseffect creëren, door te verwijzen naar de referentiële werkelijkheid, of dat effect net tegenwerken door in te zetten op verwarring en vervreemding. De lijst zorgt er hoe dan ook voor dat de lezer nauwer betrokken geraakt bij de verhaalwereld.

Literatuurlijst

- Alber, J.** (2016). 'Absurd Catalogues: The Functions of Lists in Postmodernist Fiction.' *Style*, 50/3: 342-358.
- Belknap, R.E.** (2004), *The List. The Uses and Pleasures of Cataloguing*. New Haven: Yale UP.
- Birke, D.** (2016). 'The World is Not Enough: Lists as Encounters with the "Real" in the Eighteenth-Century Novel.' *Style*, 50/3: 296-308.
- Dantzig, C.** (2009), *Encyclopédie capricieuse du tout et du rien*. Paris: Grasset & Fasquelle.
- Fludernik, M.** (2016). 'Descriptive Lists and List Descriptions.' *Style*, 50/3: 309-326.
- Jakobson, R.** (1958), "Linguistics and Poetics", in: Rudy, S. (ed.), *Roman Jakobson Selected Writings*. The Hague: Mouton, 1958.
- Kirwin, L.** (2010). *Lists: To-dos, Illustrated Inventories, Collected Thoughts, and Other Artists' Enumerations from the Smithsonian's Archives of American Art*. New York: Princeton Architectural Press.
- Richardson, B.** (2016). 'Modern Fiction, the Poetics of Lists, and the Boundaries of Narrative.' *Style*, 50/3: 327-341.
- Saba, Ph.** (2006), 'Meneer Vissers libido. Meneer Vissers hellevaart en Freuds Sexualtheorie'. *Vestdijkkroniek*, 31-48.
- Vesna, V.** (2007), 'Seeing the World in a Grain of Sand: The Database Aesthetics of Everything'. In: Vesna, V (ed.), *Database Aesthetics. Art in the Age of Information Overflow*. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 3-38.
- Vestdijk, S.** (1978), *Verzamelde romans. Meneer Visser's hellevaart*. 's Gravenhage – Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.